

Univerzita Karlova v Praze
Husitská teologická fakulta

Miroslava Stupková

Nabatejské náboženství v proměnách
The Transformation of Nabataean Religion

Autoreferát doktorské disertační práce

Praha, 2008

**Předkladatel doktorské
disertační práce:**

Mgr.Miroslava Stupková

Doktorský studijní program: Teologie

Studijní obor: Husitská teologie

Školitel:

Prof.PhDr. Blahoslav Hruška, DrSc.

Prof.PhDr. Luboš Kropáček, CSc.

**Oponenti doktorské disertační
práce:**

.....
.....
.....
.....

Obhajoba disertační práce se koná dne.....

v.....na.....

.....
.....

před komisí pro obhajobu disertační práce. Předsedou
komise byl jmenován.....

Předseda

Oborové rady:

Prof. ThDr. Z. Sázava
UK v Praze HTF

Děkan fakulty:

Prof. ThDr. Jan B. Lášek
UK v Praze HTF

ÚVOD

Historie národa Nabatejců, usazeného od 6. stol. př. n. l. v oblasti Negevu, patří k málo zmiňovaným tématům v české odborné literatuře. Téma předkládané disertační práce je zaměřeno na vývoj náboženských představ a praktik Nabatejců od jejich usazení v Negevu až po zánik Nabatejského království v r. 106 n. l. a dále v době křesťanské misie a muslimské invaze v oblasti Předního Východu. Nabatejské náboženství prošlo v závislosti na politických, hospodářských a kulturních událostech specifickým vývojem. Mísí se v něm prvky arabského pouštního náboženství s řeckým a římským náboženským světem, arabská anikonická tradice s helénistickým antropomorfním pojetím božstev, staré židovské zvyky s kulturou středomoří a egyptské a syrské kulturní vlivy s helénistickými. V tomto kontextu vyvstává řada otázek, na něž se pokusím v předkládané práci nalézt odpověď. Byli Nabatejci schopni zachovat si v dominantním helénistickém prostředí své vlastní náboženské představy a praktiky? Jakou měrou přijímali cizí náboženské prvky a začleňovali je do vlastního náboženského systému? Bylo jejich charakterovým rysem proměňovat cizí nábo-

ženské prvky ve vlastní nebo to byl projev politické loajality? Existuje vůbec čistě nabatejské náboženství, nebo se jedná o komplex náboženských představ různých etnik žijících v různých částech Nabatejského království? Je možné charakterizovat některý fenomén nabatejského náboženství jako čistě nabatejský? Zodpovězením těchto otázek bych ráda objasnila základní povahu nabatejského náboženství, o níž existují mezi zahraničními badateli různé teorie. Považuji tento krok za zásadní pro zodpovězení dalších dílčích otázek souvisejících s nabatejským náboženským systémem (např. problém osobního uctívání božstev, náboženské reformy za vlády Rabila II. atd.). Poznatky o náboženství Nabatejců i o Nabatejcích samotných nejsou ještě s konečnou platností zpracovány a vyhodnoceny. Nedostatek pramenné literatury neumožňuje rekonstrukci komplexního náboženského světa, např. co se týká nabatejské mytologie, obrazu světa, rituálů, svátků, nauky apod. O mnoha aspektech jejich kultury se mezi orientalisty, historiky, lingvisty a religionisty stále vedou diskuse. Pokouším se tuto pluralitu názorů reflektovat a přinést vlastní pohled do dané problematiky.

Podrobné zpracování historie, kultury a náboženství Nabatejců v české odborné literatuře dosud neexistuje. Krátké pojednání lze nalézt pouze u M. Biče¹, A. Musila² a J. Bednaříkové, Z. Měřinského, A. Homoly³. Jinak je tomu v zahraničí, kde zájem veřejnosti o staroorientální kultury v posledních letech značně vzrostl a Nabatejci nejsou výjimkou. Původní zahraniční literatura k tématu nabatejské kultury se týkala převážně archeologických průzkumů, které v oblasti Předního Východu prováděly francouzští, němečtí a angličtí badatelé, např. R. E. Brünnow a A. von Domaszewski,⁴ G. Dalman,⁵ a také Čech A. Musil.⁶ Od 60. let minulého století byl shromážděn soubor poznatků o dějinách, kultuře a ar-

¹ BIČ, Miloš. *Stopami dávných věků: Mezi Tigridem a Nilem*. Praha: Vyšehrad, 1979.

² MUSIL, Alois. *Za Mrtvým mořem*. Praha: „Novina“, 1931.

³ BEDNAŘÍKOVÁ, Jarmila, MĚŘINSKÝ, Zdeněk, HOMOLA, Aleš. *Stěhování národů a východ Evropy. Byzanc, Slované, Arabové*. Praha: Vyšehrad, 2006.

⁴ BRÜNNOW, Rudolf Ernst, von DOMASZEWSKI, Alfred. *Die Provincia Arabia*. 3 sv. Strassburg s.n., 1904 – 1909.

⁵ DALMAN, Gustav. *Petra und seine Felsheiligtümer*. Leipzig: Hinrichs, 1908; *Neue Petra-Forschungen und der Heiligen Felsen von Jerusalem*. Leipzig: Hinrichs, 1912.

⁶ MUSIL, Alois. *The Northern Heğāz: A Topographical Itinerary*. New York: American Geographical Society Oriental Studies and Explorations 1, 1926; *Arabia Deserta*. New York: American Geographical Society Oriental Studies and Explorations 2, 1927.

cheologii v oblasti Nabatei zásluhou J. Starckého⁷, P. C. Hammonda,⁸ M. Lindnera⁹ a A. Negeva.¹⁰ Systematickou rekonstrukcí dějin a náboženství Nabatejců se zabýval M. Lindner,¹¹ R. Wenning,¹² U. Levy.¹³ Ve své práci reflektují nejnovější diskuse předložené především J. F. Healeyem,¹⁴ R. Wenningem¹⁵ a podněty uvedené ve sbor-

⁷ STARCKY, Jean. Pétra et la Nabatène. In PIROT, Louise et al. *Dictionnaire de la Bible*. Suppl. 7. Paris: Letouzey et Ané, 1966. s. 886 – 1017; The Nabataeans. A Historical Sketech. *The Biblical Archaeologist*. Roč. 18, č. 4, 1955, s. 84 – 106.

⁸ HAMMOND, Philips C. *The Nabataeans – Their History, Culture and Archeology*. Studies in Mediterranean Archeology. Č. 37. Gothenburg: Aström., 1973.

⁹ LINDNER, Manfred (ed.). *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*. München - Bad Windsheim: Delp, 1986.

¹⁰ NEGEV, A. *Tempel, Kirchen und Zisternen. Ausgrabungen in der Wüste Negev. Die Kultur der Nabatäer*. Stuttgart: Calwer, 1983.

¹¹ LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München - Bad Windsheim: Delp, 1997.

¹² WENNING, Robert. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte: eine Bestandsaufnahme des archäologischen Befundes*. Freiburg (Schweiz): Universitätsverlag - Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987.

¹³ LEVY, Udi. *Die Nabatäer. Versunkene Kultur am Rande des Heiligen Landes*. Stuttgart: Verl. Urachhaus, 1996.

¹⁴ HEALEY, John F. *The Religion of the Nabataeans*. Leiden – Boston - Köln: Brill, 2001.

¹⁵ WENNING, Robert. Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer. In ALBERTZ, Rainer (ed.). *Religion und Gesellschaft. Studien zu unrer Wechselbeziehung in den Kulturen des Antiken Vorderen Orients I*. Münster: Ugarit -Verlag, 1997. s. 177 – 201.

níku U. Hübnera, E. A. Knaufa a R. Wenninga.¹⁶ Velmi důležitou publikací k tématu nabatejské historie je sbírka pramenné literatury s překladem a komentářem, již sestavili U. Hakl, H. Jenni a CH. Schneider.¹⁷ Jak je vidět, nabatejské problematice je v zahraničí věnována značná pozornost a badatelé se snaží o co nejkompexnější přístup. Kusé zmínky o Nabatejcích v českých publikacích jsou poměrně staré a neaktualizované dle nejnovějších výzkumů. Díky svým stipendijním pobytům na zahraničních univerzitách (univerzita v Heidelbergu a v Jeně) jsem měla možnost seznámit se se soudobými výsledky bádání v této oblasti a použít je v předkládané práci. Mým záměrem je zprostředkovat nový pohled na nabatejské náboženství a nabatejskou kulturu vůbec.

Pokud to bylo možné, vycházela jsem při studiu nabatejské historie a náboženství z pramenné literatury (nápisy, papiry) a dochovaného pramenného materiálu

¹⁶ HÜBNER, Ulrich, KNAUF, Ernst A., WENNING, Robert (ed.). *Nach Petra und ins Königreich der Nabatäer. Notizen von Reisegefährten. Für M. LINDNER zum 80. Geburtstag.* Bonner Biblische Beiträge, sv. 118. Bodenheim: Philo, 1998.

¹⁷ HACKL, Ursula, JENNI, Hanna, SCHNEIDER Christoph. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer.* Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 2003.

(mince, archeologické nálezy). Svědectví primárních pramenů se týká ale jen části nabatejské kultury (především náboženských dějin, státního uspořádání, právních záležitostí a stavebních činností), a proto bylo nutné k podrobnému studiu nabatejské problematiky využívat sekundárních literárních památek (zpráv antických, arabských a byzantských dějepisců). Antické texty poskytují cenné informace především co se týká nabatejského hospodářství, ekonomiky a obchodu. Z oblasti moderních vědeckých výzkumů jsem volila nejnovější odborné publikace a snažila jsem se reflektovat moderní religionistické přístupy, jež přinášejí nový pohled na určité oblasti náboženských dějin Nabatejců (např. problematiku deifikace nabatejských králů, náboženskou reformu Rabila II., existenci „osobních“ božstev atd.). Na druhé straně je nutné podotknout, že určité dílčí oblasti nabatejských dějin a náboženství (např. určení původu Nabatejců a nabatejského náboženství) není možné doložit žádným pramenným materiálem, a mají proto pouze povahu hypotéz učiněných na základě srovnání a analogie s ucelenějšími náboženskými systémy předchůdců a současníků Nabatejců. Nedostatek dokumentace se týká

především nabatejské mytologie, kosmologie, nauky, svátků, rituálů, funkce kněží, průběhu náboženských obřadů, posmrtného života, sociálního systému nabatejské společnosti (např. postavení žen, otázka otroků, fungování královského dvora). Uváděná fakta jsem se snažila, pokud to bylo možné, podložit pramenným materiálem (tzn. především nápisy a legendami na mincích), jehož transkripci, překlad a komentář uvádím pro lepší kontinuitu textu v poznámkovém aparátu. U každého nápisu uvádím hlavní autory a místa publikování, popř. autory komentáře.

OBSAH A STRUKTURA PRÁCE

Výchozím bodem práce je vymezení pojmu „Nabatejci/ nabatejský“, s nímž pak pracuji v dalším textu. Téma souvisí s určením původu etnika, jež tvořilo základ pozdějšího nabatejského státu. Nejranější fázi nabatejské historie se pokoušelo zmapovat mnoho badatelů, přesto však nebyl stanoven jednoznačný závěr. V první kapitole proto shrnuji diskuzi o původu Nabatejců, přičemž za nejpravděpodobnější považuji názor, že Nabatejci byli arabským kmenem nebo spíše seskupením kmenů žijících původně nomádským či polonomádským způsobem života v poušti severozápadní Arábie. Zakořeněnost arabských zvyků a náboženských představ bude u Nabatejců patrná po celou dobu jejich existence. Jakou cestou prošly kmeny tvořící pozdější nabatejský stát před svým ustanovením v jižním Jordánsku a Palestině zůstává dodnes nedořešenou otázkou. Jednou z možností je, že se tyto arabské kmeny přesunuly v době migrace arabského obyvatelstva (od 8. stol. př. n. l.) do úrodných oblastí Ammónu, Moábu a Edómu. Během 6. stol. př. n. l. vyvrcholil migrační příliv, což mělo za následek zánik

Edómského státu a usazení kočujících arabských kmenů v této oblasti. O „Nabatejcích“, tzn. obyvatelích státního útvaru, jenž je od 2. stol. př. n. l. do roku 106 n. l. označován jako Nabatejské království/Nabatea, můžeme hovořit přibližně od konce 4. stol. př. n. l., kdy jsou coby Nabatejci zmíněni ve zprávách řeckých dějepisců.

Následující kapitolu věnuji podrobnému shrnutí pramenné literatury. V souvislosti s primární literaturou z oblasti Nabatejského království pojednávám nejdříve o nabatejském jazyku a písmu. Zatímco mluveným jazykem většiny obyvatel nabatejského státu byla arabština, v psaném styku používali Nabatejci aramejštinu, psanou ve vlastním nabatejském písmu. Tato nabatejská diglosie spolu s vyvinutím vlastního nabatejského písma je určitým specifikem jejich kultury. Nabatejské písmo se později rozšířilo i mimo hranice nabatejského státu a bylo používáno lidmi, kteří neměli k nabatejskému státu přímé vazby. Při studiu nabatejských textů je proto třeba věnovat pozornost kontextu, v němž texty vznikaly. Písemná literatura zanechaná samotnými Nabatejci je tvořena především velkým množstvím epigrafického materiálu z celého území Nabatejského království a často i

mimo ně. Nápisy však poskytují jen omezené informace, proto musí být doplněny výsledky archeologických výzkumů, onomastickým a ikonografickým materiálem. Zmíněné primární prameny vypovídají především o náboženství a kultu Nabatejského království, méně již o nabatejské historii a hospodářství. O těchto oblastech je možno získat informace od antických spisovatelů píšících řecky, již často citují nedochovaná originální díla.

Čtvrtá kapitola podává přehled dějin nabatejského státu. V předkládané práci zaujímá pojednání o historii Nabatejců poměrně velkou část, což vyplývá ze skutečnosti, že historické zprávy vztahující se k nabatejskému státu tvoří největší část pramenného materiálu, a umožňují proto poměrně přesnou rekonstrukci dějinného vývoje Nabatejců. O původu Nabatejců a jejich usídlení v oblasti Negevu pojednávám v úvodu práce, proto dějiny Nabatejců popisuji od doby, která je reflektována v pramenech, tzn. přibližně od konce 4. stol. př. n. l. První období nabatejských dějin označuji jako *rané období*, jež trvá do poč. 2. stol. př. n. l. Je specifické posilujícím postavením nabatejského státu, který vstupuje do válečných konfliktů s nástupci Alexandra Velkého a

dostává se stále více pod řecký koloniální vliv, vytvářejícím ve spojení s orientálními tradicemi novou syntézu, helénizmus. Navazujícím obdobím je *doba prvních nabatejských králů* (od pol. 2. stol. př. n. l. do ca. 50 př. n. l.) a *vrcholné období nabatejského království* (od ca. 50 př. n. l. do ca. 70 n. l.). Do těchto dvou období spadají četné konflikty mezi Nabatejci a Hasmóneovci, stejně jako největší územní, hospodářský, náboženský a kulturní rozkvět Nabatejského království. Poslední etapou ve vývoji nabatejské historie je *konec Nabatejského království a vznik Provincie Arábie* (konec 1. stol. n. l. až 3. stol. n. l.), kdy dochází za vlády posledního nabatejského krále k oživení nabatejského národnostního uvědomění a k materiálnímu rozkvětu a následně k připojení Nabatejského království k Římské říši.

Zásadní kapitolou práce je 5. kapitola, pojednávající souhrnně o nabatejském náboženství. Vývoj nabatejských náboženských představ a kultu člením do tří období, jež téměř kopírují nabatejskou historii. Domnívám se, že každá z etap nabatejského náboženství je svým způsobem specifická a vztahuje se k politickému vývoji Nabatejského státu. Nejdříve vždy uvádím obecnou cha-

rakteristiku náboženského systému v daném dějinném období s přihlédnutím k novodobým výzkumům a teoriím, poté představuji nabatejský panteon dané doby a nakonec podobu kultického uctívání a praktik ve zmiňované fázi vývoje. *Raná fáze nabatejského náboženství* se týká období usazení nomádských kmenů a ustanovení nabatejského státu. Charakter náboženských představ a praktik je vytvářen konfrontací náboženského světa nomádů a asimilovaného usedlého obyvatelstva, tzn. konfrontací mezi uctíváním astrálních a ochranných božstev chovatelů dobytka, válečníků a obchodníků s převážně chtonickými božstvy zemědělců. V nabatejském panteonu a kultu tehdejších obyvatel nabatejského státu lze nalézt zástupce a prvky obou náboženských tradic, ale převládajícím prvkem jsou zatím božstva a praktiky většinového arabského etnika. Nejvíce materiálu o náboženském světě Nabatejců se týká období vlády nabatejských králů (*klasická fáze nabatejského náboženství*). V tomto období také dochází k největší proměně náboženských představ a kultu Nabatejců. Astrální povaha nabatejských božstev ustupuje do pozadí, nabatejská božstva přejímají vlastnosti a atributy z cizích nábožen-

ských systémů, jsou přijímána nová božstva. Mění se způsob uctívání i zobrazování nabatejských božstev. Při vymezení obecné charakteristiky náboženství Nabatejců v této etapě dějin považuji za nejdůležitější stanovit, do jaké míry docházelo k přejímání cizích náboženských vlivů, zda byly přejímány jen určité náboženské prvky a praktiky či zda docházelo k promíchání celých náboženských systémů, anebo vyskytují-li se zde oba jevy současně.¹⁸ Tento problém souvisí s použitím termínu „náboženský synkretismus“, často používanému k označení podobných jevů v době helénizmu na Předním Východě. *Za pozdní fázi nabatejského náboženství* považuji období posledních nabatejských králů, především Rabila II. a dobu po anexi Nabatejského království k Římské říši

¹⁸ Vycházím z definice U. BERNERA, Synkretismus. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Sv. 5, s. 143 – 151, který rozlišuje různé způsoby a formy synkretismu, vedoucí k vyjádření intenzity směšování dvou náboženských systémů. Buď může dojít ke spojení náboženských systémů v jeden, přičemž jednotlivé prvky jednotlivých náboženství zůstanou zachované (podle Bernara „synkretismus na rovině prvků“), anebo dojde k propojení náboženských systémů, v nichž rivalitní (resp. konkurenční) vztah mezi oběma náboženskými systémy zůstane zachován, přičemž jedno náboženství přijme jednotlivé prvky druhého a spojí je nerozpoznatelně s vlastními („synkretismus na rovině systémů“).

zhruba do 3. stol. n. l. Pro náboženské myšlení Nabatejců je podstatná politicko-náboženská reforma, již se poslední nabatejský král snažil o nalezení rovnováhy mezi cizími a původními náboženskými prvky v nabatejském náboženském systému. Silný helénistický vliv přijímaný jeho předchůdci se Rabilos II. snažil zmírnit a omezit tím, že vyzdvihoval nabatejské a arabské komponenty v nabatejském náboženství a podporoval kult božstev spojovaných se státem a královským dvorem. Četné nápisy z doby jeho vlády vykazují specifickou formulaci, která byla ve shodě s náboženským vnímáním obyvatel tehdejšího helénistického Východu a pomáhala mu v jeho záměru o posílení pozice nabatejských božstev.¹⁹ Po jeho smrti však dochází pod římskou nadvládou k oslabení výsadního postavení božstev spojovaných

¹⁹ Typické zasvěcující nápisy, jež se vyskytují od 2. pol. 1. stol. n. l., vykazují shodnou formu, odlišnou od obvyklé formy nápisů z klasické fáze nabatejského náboženství: „jméno božstva, bůh/bohyně N. N. (gen.)“ nebo „toto je(jméno), božstvo, jež je v(místo)“, viz např. nápis uvedený v SAVIGNAC, R. Le sanctuaire d'Allat à Iram. *Revue biblique*. Č. 42, s. 411n., č. 2: „Toto je Allát, bohyně, jež je v Bostře, [---] který udělal Taim'allahí [---] sluha afkala, v měsíci šebet [---]“ (d' 'lt 'lht' d[lj] bb'šr' [---] dj 'bd tjm 'lhj [---] 'ljmj 'pkl[?] bj[r]'^a šb[+ šnt---]).

s Nabatejským královstvím, přestože jejich kult ještě nějaký čas přetrvává. Náboženský svět Nabatejců se zcela přizpůsobuje náboženským představám a praktikám Římské říše. Pozdní fáze nabatejského náboženství končí příchodem křesťanských misionářů, kdy již definitivně zaniká osobité nabatejské náboženství a Nabatejci přijímají křesťanskou víru.

Téměř nezmapovanou oblastí nabatejské historie je období křesťanské byzantské misie v oblasti Nabatei a příchod islámu. Proto jsem se v následující kapitole pokusila o částečnou rekonstrukci církevních dějin spojených s oblastí bývalého Nabatejského království. Mezi majoritu Nabatejců, která zůstala částí usazené populace v Arábii, přinesli Byzantinci nové sociální, kulturní a náboženské rozdělení. Oblast Nabatei zažívá nový rozkvět, nyní spojený s poutními místy vztahujícími se k novozákonním událostem a místům působení starozákonních proroků a patriarchů. Bývalé hlavní nabatejské město Petra, uctívané od dob edómského osídlení jako místo pohřbení Mojžíšova bratra Árona, se stává biskupským městem, jehož církevní představitelé se účastní prvních ekumenických koncilů a zapojují se do křesťan-

ských disputací a sporů. Trvalý úpadek politické, kulturní a náboženské historie na území bývalého nabatejského teritoria nastává s příchodem islámu. Nabatejci již ztratili již svou sociální, kulturní a náboženskou identitu a splynuli s ostatními národy v regionu, někteří se navrátili k životu kočujících obchodníků. V souvislosti s křížáckými výpravami nabývá bývalé hlavní nabatejské město Petra díky své strategické poloze výhodné pro vojenské výpady opět na významu. Poté, co křížáci opustili zdejší skalní pevnost, zůstává Petra opuštěna až do doby příchodu novodobých cestovatelů a badatelů.

Historický přehled oblasti bývalého nabatejského vlivu a hlavního města Petry ukončuji kapitolou o dějinách bádání. Na závěr připojuji krátký exkurz o profesoru Aloisi Musilovi, světově uznávanému arabistovi a teologovi, průkopníkovi orientalistiky v Čechách, který procestoval, zmapoval a popsal oblast bývalého Nabatejského království.

TEORETICKÝ A PRAKTICKÝ PŘÍNOS DISERTAČNÍ PRÁCE

Dějiny nabatejského národa a jejich náboženské představy tvoří specifikum mezi arabskými kmeny usazenými v oblasti jihovýchodní a střední Arábie a Předního Východu. Nabatejci byli jediným významným arabským kmenem, jenž pochopil nutnost přeměny životního stylu v souvislosti s novou syntézou řeckých a orientálních kulturních prvků a stal se zcela přiměřeným členem helénistického politického a náboženského světa.

V oblastech, kam Nabatejci pronikali, se setkávali s helénistickou správou a stylem vlády, s helénistickou kulturou a náboženstvím. Všechny tyto prvky přejímali a začleňovali do vlastní vyvíjející se státnosti, do vlastní kulturní a náboženské tradice. Vedení armády, vytvoření funkce stratégů, ražení mincí v helénistickém stylu, řecké přídomky ke jménům králů, helénistická božstva spojovaná s nabatejskými a cizí božstva začleňovaná do nabatejského panteonu – to vše bylo součástí nabatejské kultury. Na začátku jsem v souvislosti s tímto jevem nabatejské kultury stanovila několik otázek, jež měla předložená studie zodpovědět a vyjasnit tak povahu na-

batejského náboženství v jeho proměnách. Charakterizovala jsem tři etapy ve vývoji nabatejského náboženství, od syntézy arabského a aramejského přírodního náboženství přes vlastní nabatejské synkretické náboženství až po nábožensko-politické znovuoživení (tzv. *renovatio*) arabské tradice a následné splynutí s náboženským systémem římské východní provincie. Nabatejci měli v době existence Nabatejského království vlastní uspořádání náboženských představ a praktik, do něhož v souvislosti s historickým a politickým vývojem vždy vstupovaly prvky cizích náboženství, které Nabatejci bez problémů zapracovávali do vlastního náboženského systému. Bylo to podstatně ulehčeno kompatibilitou nabatejského náboženství, především jejich nebeských božstev. Jak jsem doložila v 5. kapitole, i přes tyto silné cizí vlivy si Nabatejci byli schopni zachovat po celou dobu své existence vazby na arabsko-orientální tradici a nikdy zcela neopustili uctívání a kult původních nabatejských božstev. V nabatejském panteonu lze nalézt božstva všech států a národů, s nimiž Nabatejci přicházeli do styku, a jsou doloženy podstatné rozdíly v regionálních panteonech rozsáhlé nabatejské říše. Přesto je prokázá-

no, že hlavní nabatejský bůh Dúšará byl upřednostňovaným božstvem po celou dobu existence Nabatejského království a i po jeho zániku a jeho uctívání je prokázáno ve všech nabatejských regionech, od Hidžázu až po Hau-rán. Také jeho uctívání prodělalo svůj vývoj a přizpůsobilo se vznikajícím potřebám vyznavačům tohoto božstva. Stal se dynastickým bohem královského dvora, přijal jména, vlastnosti a atributy hlavních božstev cizích panteonů. Spolu s bohyní al-‘Uzzou jako jeho družkou a s Allát jako jeho panenskou matkou je možné tato božstva považovat za typicky nabatejská, přestože je jejich původ arabský. Také náboženský kult si i přes značné ovlivnění udržel jisté nabatejské specifikum. Uctívání božstev ve formě kamenných anikonických bétylů a stél a s nimi spojené kultické praktiky jsou typickým znakem nabatejského kultu od rané fáze dějin až po zánik nabatejské kultury. Stejně tak nabatejské nápisy nacházející se na posvátných místech a jejich tradiční formulace je možno považovat za typický jev nabatejského kultického jednání.

Mnohovrstvé přejímání cizích kulturních a náboženských prvků mělo několik příčin. Na jedné straně bylo

politickým programem nabatejské vládní elity, jež se tímto způsobem snažila o kompenzaci své do jisté míry „barbarské“ kultury v silně helenizovaném prostředí sousedních států. Helénistické dekory na nabatejských chrámech byly součástí králem podporovaného procesu, který měl Nabatejce ukázat jako „civilizovaný“, mírumilovný a světu otevřený národ. Řecká vyobrazení božstev a jejich ztotožňování s nabatejskými protějšky byla cesta, jak přiblížit okolnímu světu své bohy a jak vyjádřit loajalitu dominantnímu helénistickému okolí. Na druhé straně je tato nabatejská „anomálie“ vysvětlitelná po staletí praktikovanou tolerancí jiných etnických skupin a rozdílných náboženských a kulturních vlivů. Zřejmě tento povahový rys souvisí s původem Nabatejců coby pouštních nomádů, kdy každý kmen či klan vyznával odlišná božstva, k jejich uctívání však využívaly stejná posvátná místa. Po přechodu na usedlý způsob života přijali se stejnou samozřejmostí i božstva spojená s místem svého usazení, která svými vlastnostmi a silami lépe vystihovala potřeby vyznavačů. Nabatejci opanovali velkou část území Předního Východu, a museli proto brát ohledy na lokální odlišnosti, takže jejich říše byla

mnohem víc decentralizovaná a volněji spravovaná než např. přísně spravovaný Egypt. Začleňování místních kultů mohlo být také taktickým tahem nabatejské vládnoucí elity, jež si tak chtěla zajistit bezkonfliktní integraci nových území do Nabatejského království.

Po zániku Nabatejského království v r. 106 n. l. scházela Nabatejcům opora královské dynastie, jež byla vždy ukazatelem náboženského, kulturního a politického směřování nabatejského státu. Nabatejské obyvatelstvo splynulo s ostatním obyvatelstvem východní provincie Římské říše a nabatejská božstva se svými helénistickými protějšky. Dúšará, Allát i al-‘Uzzá byli nadále uctíváni svými původními vyznavači, nyní však skryti za svými helénistickými ekvivalenty a pod jejich jmény. Pouze nápisy psané nabatejským písmem, jejich kontext a forma umožňují rozlišit, že se jedná o nabatejská božstva, a tudíž, že nabatejská identita ještě zcela nezmizela. Stejně tak architektonické a umělecké prvky dosvědčují vytrvalost jejich materiální kultury.

Křesťanští misionáři dokázali zdárně navázat na nabatejskou tradici v přijímání nových náboženských a kulturních prvků a původní oblast Nabatejského králov-

ství je velmi rychle christianizovaná. Nabatejská města zažívají novou renesanci, Petra i Bostra se již ve 3. stol. n.l. stávají biskupskými městy a původní nabatejské chrámy a hrobky jsou přizpůsobeny křesťanskému ritu. Místní biskupové se účastnili prvních ekumenických koncilů a zapojovali se do věroučných sporů. Bostra se stala centrem monofyzitského učení, zatímco Petra si udržovala pověst ortodoxního města a sloužila jako místo vyhnanství pro odsouzené heretiky. Přesto ještě ze 4. stol. pocházejí zprávy o existenci „pohanského“ svátku Dúšarova (znovu)zrození slaveného v Petře o zimním slunovratu. Teprve expanzí muslimských Arabů do oblasti bývalého nabatejského státu za islámského chalífa Omara (634-644 n.l.) končí historie nabatejského národa, jenž splynul s ostatním obyvatelstvem Sýrie a Palestiny nebo přešel k původnímu beduínskému způsobu života. Někteří z nich se vrátili k životu kočujících obchodníků, ačkoli nyní obchodovali s odlišným zbožím. Navrátili se tak zpět do arabského světa, z něhož původně vyšli.

Největší přínos (teoretický i praktický) předkládané práce spatřuji v tom, že se jedná v české odborné litera-

tuře o jediný souhrnný pohled na dějiny a náboženství arabského národa, který tvořil součást kulturní a politické historie Předního Východu a jehož odkaz je v této oblasti dodnes patrný.

SEZNAM PUBLIKOVANÝCH PRACÍ

Nabatejci a jejich náboženské představy. *Theologická revue*. Roč. 75, č. 2, 2004, s. 195 – 202. ISSN 1211-7617.

Petra – posvátné město Nabatejců. *Nový Orient*. Roč. 61, č. 1, 2006, s. 17 – 21. ISSN 0029-5302.

HLAVNÍ POUŽITÉ PRAMENY A LITERATURA

Prameny

DIODÓROS SICILSKÝ. *Bibliotheca historica*. Přel. G. Wirth (Knihy 1-3), O. Veh (Knihy 4-10). *Diodoros. Griechische Weltgeschichte*. Díl 1, knihy 1 – 10. Stuttgart: Hiersemann., 1992. 330 s. ISBN 3-7772-9218-4; přel. R. M. Geer. *Diodorus of Sicily*. Díl 10, knihy 19, 66 – 19, 100 a 20. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press; London: Heinemann, 1954. 453 s. ISBN 0-674-99429-9; 0-434-99390-5; přel. Ch. H. Oldfather. *Diodorus of Sicily*. Díl 2, knihy 2, 35 – 4, 58, 2. Cambridge, Mass.: Harvard Univ. Press; London: Heinemann, 1953. 539 s. ISBN 0-674-99334-9.

JOSEPHUS FLAVIUS. *Antiquitates Iudaicae*. Přel. H. Clementz. *Des Flavius Josephus Jüdische Altertümer*. 2 sv., Berlin – Wien: Verlag Benjamin Harz, 1923; přel. R. Marcus. *Josephus Flavius. Jewish antiquities*. Díl 7, knihy 12-14, London: Heinemann, 1986. 787 s. ISBN 0-674-99402-7; díl 8, knihy 15-17, London: Heinemann, 1990. 589 s. ISBN 0-674-99451-5; přel. L. H. Feldman. *Josephus Flavius. Jewish antiquities*. Díl 9, knihy 18-19, London: Heinemann. 1992. 431 s. ISBN 0-674-99477-9.

JOSEPHUS FLAVIUS. *Bellum Iudaicum*. Překl. J. Havelka a J. Šonka. *Josephus Flavius. Válka židovská 1: [Válečná předehra]*. Praha: Academia, 2004. 311 s. ISBN 80-200-1171-4.

JOSEPHUS FLAVIUS. *Bellum Iudaicum*. MICHEL, Otto, BAUERNFEIND, Otto (ed.). *Flavius Josephus, De bello Judaico*.

Der Jüdische Krieg. Sv. 1, knihy 1 - 3, 2. Darmstadt: Wiss. Buchges, 1962. 464 s. ISBN 3-466-20026-1.

PLINIUS. *Naturalis historia*, 5, 65; 6,144-146, 157. Přel. NĚMEČEK, František. *Plinius Starší. Kapitoly o přírodě: [Naturalis historia]*. Praha: Svoboda, 1974. 352 s.

PLINIUS. *Naturalis historia*. KÖNIG, Roderich (ed.). *G. Plinius Secundus d. Ä., Naturkunde. Lateinisch-deutsch*. 37 Bücher. München: Heimeran, 1973 - 1999. ISBN 3-7765-2134-1.

STRABÓN. *Geographika*. Přel. W. Aly. *Strabonis Geographika*. Sv. 4. Strabon von Ameseia. Untersuchungen über Text, Aufbau und Quellen der Geographika, Bonn: Habelt, 1957, 518 s.; přel. A. Forbiger. *Strabo's Erdbeschreibung*. Sv. 1, knihy 1 a 2. Stuttgart: Hoffmann, 1856. 208 s.

1. KNIHA MAKABEJSKÁ. Přel. K. - D. Schunck (ed.). *1. Makkabäerbuch*. Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit. Sv. 1. Historische und legendarische Erzählungen, 4. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1980. 373 s. ISBN 3-5790-3914-8.

2. KNIHA MAKABEJSKÁ. Přel. Ch. Habicht (ed.). *2. Makkabäerbuch*. Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit. Sv. 1. Historische und legendarische Erzählungen, 3. Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1976. 285 s. ISBN 3-5790-3913-0.

Sekundární literatura

BIČ, Miloš. *Stopami dávných věků: Mezi Tigridem a Nilem*. Praha: Vyšehrad, 1979. 274 s.

CANTINEAU, Jean. *Le Nabatéen 1: Notions générales, écriture, grammaire*. Paris: Leroux, 1930. 112 s.; *Le Nabatéen 2: Choix des textes, lexique*. Paris: Leroux, 1932. 222 s.

COOKE, George A. *A Text-Book of North-Semitic Inscriptions. Moabite, Hebrew, Phoenician, Aramaic, Nabataean, Palmyrene, Jewish*. Oxford: Clarendon, 1903. 407 s.

DALMAN, G. *Petra und seine Felsheiligtümer*, Leipzig, 1908, 364 s.; *Neue Petra-Forschungen und der Heiligen Felsen von Jerusalem*, Leipzig 1912, 172 s.

GAWLIKOWSKI, Michel. Les dieux des Nabatéens. In TEMPORINI, Hildegard, HAASE, Wolfgang (ed.). *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt. Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*. Díl 2, sv. 18, 4. Berlin - New York: de Gruyter, 1990, s. 2659 – 2677.

GEERTZ, Clifford. Religion as a Cultural System. S. 87 – 125. In GEERTZ, Clifford. *Interpretation of Cultures. Selected Essays*. London: Fontana Press, 1993. 470 s. ISBN 0-465-09719-7.

HACKL, Ursula, JENNI, Hanna, SCHNEIDER Christoph. *Quellen zur Geschichte der Nabatäer*. Universitätsverlag Freiburg Schweiz, Vandenhoeck & Ruprecht Göttingen, 2003. 730 s. ISBN 3-7278-1410-1.

HAIDER, Peter W. Synkretismus zwischen griechen-römischen und orientalischen Gottheiten. S. 145 – 213. In HAIDER, Peter W.

(ed.). *Religionsgeschichte Syriens: von der Frühzeit bis zur Gegenwart*. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer, 1996. 496 s. ISBN 3-17-012533-8.

HEALEY, John F. *The Religion of the Nabataeans*. Leiden-Boston-Köln: Brill, 2001. 242 s. ISBN 90-04-10754-1.

HEALEY, John F. Nabatean Religion. In LINDSAY, Jones (ed.). *Encyclopedia of Religion*. Dil 9. Detroit – Munich: Thomson Gale, 2004. s. 6385 – 6390.

HEICHELHEIM, Fritz M. Geschichte Syriens und Palästinas von der Eroberung durch Kyros II. bis zur Besitznahme durch den Islam (547 v. Chr. – 641/2 nach Chr.). In SPULER, Bertold (ed.). *Handbuch der Orientalistik*. Dodatek 2, 4. oddil. Leiden-Köln: Brill, 1966. s. 32 – 99.

HÜBNER, Ulrich, KNAUF, Ernst A., WENNING, Robert (ed.). *Nach Petra und ins Königreich der Nabatäer. Notizen von Reisegefährten. Für M. LINDNER zum 80. Geburtstag*. Bonner Biblische Beiträge, sv. 118. Bodenheim: Philo, 1998. 131 s. ISBN 3-8257-0102-6.

LINDNER, Manfred (ed.). *Petra: Neue Ausgrabungen und Entdeckungen*. München-Bad Windsheim: Delp, 1986. 328 s. ISBN 3-7689-0226-9.

LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997. 336 s. ISBN 3-7689-0116-5.

- METTINGER, Tryggve N. D. *No graven image? Israelite aniconism in its ancient Near Eastern context*. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1995. 252 s. ISBN 91-22-01664-3.
- MUSIL, Alois. *The Northern Heğāz: A Topographical Itinerary*. New York: American Geographical Society Oriental Studies and Explorations 1, 1926, 374 s.
- MUSIL, Alois. *Arabia Deserta*. New York: American Geographical Society Oriental Studies and Explorations 2, 1927. 631 s.
- NEGEV, Avraham. Die Nabatäer. *Antike Welt. Zeitschrift für Archäologie und Urgeschichte*. Sondernummer, 7. Künstnacht: Raggi-Verl. 1976, 80 s.
- NEGEV, Avraham. *Tempel, Kirchen und Zisternen. Ausgrabungen in der Wüste Negev. Die Kultur der Nabatäer*. Stuttgart: Calwer, 1983. 258 s. ISBN 3-7668-0719-6.
- QUACK, Anton. Enkulturation/Inkulturation. In CANCIK, Hubert (ed.) et al. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Sv. 2. Stuttgart: Kohlhammer, 1990, s. 283 – 289.
- Répertoire d'épigraphie sémitique*. Publ. par la Commission du Corpus inscriptionum semiticarum. Paris: Académie des Inscriptions des Belles-Lettres, Imprimerie Nationale, 1900 nn. Pars 1, 1900-05; pars 2, 1907-14; pars 3, 1916-18; pars 4, 1919 nn.
- RUDOLF, Kurt. Synkretismus. Vom theologischen Scheltwort zum religionswissenschaftlichen Begriff. In *Humanitas religiosa*. (Festschrift für H. Biezais zu seinem 70. Geburtstag), Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1979, s. 194 – 212.

RUDOLPH, Kurt, RINSCHÉDE, Gisbert (ed.). *Beiträge zur Religion-Umwelt-Forschung*. Geographia Religionum, 6. 2 sv. Berlin: Reimer, 1989.

SCHMITT-KORTE, Karl, COWELL, Michael. Nabataean Coinage: Part I, Silver Content Measured by X-ray Fluorescence Analysis. *Numismatic Chronicle*. Č.149, London, 1989, s. 33 – 58; Nabataean Coinage: Part II, New Coin Types and Variants. *Numismatic Chronicle*. Č. 150, London, 1990, s. 105 – 134.

WENNING, Robert. *Die Nabatäer – Denkmäler und Geschichte: eine Bestandsaufnahme des archäologischen Befundes*. Freiburg (Schweiz): Universitätsverlag - Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1987. 360 s. ISBN 3-525-53902-9.

WENNING, Robert. Maskierte Götter? Anmerkungen zum Aufeinandertreffen von Ost und West am Beispiel der arabischen Nabatäer. In RUDOLPH, Kurt, RINSCHÉDE, Gisbert (ed.). *Beiträge zur Religion-Umwelt-Forschung*. Geographia Religionum, Sv. 6. Berlin: Reimer, 1989. s. 243 – 261.

WENNING, Robert. Bemerkungen zur Gesellschaft und Religion der Nabatäer. In ALBERTZ, Rainer (ed.). *Religion und Gesellschaft. Studien zu unrer Wechselbeziehung in den Kulturen des Antiken Vorderen Orients I*. Münster: Ugarit-Verlag, 1997. s. 177 – 201.

YARDENI, Ada. *Textbook of Aramaic, Hebrew and Nabataean Documentary Texts from the Judean Desert and Related Material. A: The Documents, B: Translation, Palaeography, Concordance*. Jerusalem: Hebrew University, 2000. 564 s. ISBN 965-350-083-X.

ZAYADINE, Fawzi. Die Götter der Nabatäer. In LINDNER, Manfred (ed.) *Petra und das Königreich der Nabatäer. Lebensraum, Geschichte und Kultur eines arabischen Volkes der Antike*. München-Bad Windsheim: Delp, 1997, s. 113 – 124.

ZUSAMMENFASSUNG

Nabatejské náboženství v proměnách Verwandlungen der nabatäischen Religion

Die Nabatäer, ursprünglich ein arabisches Volk oder eine Gruppe der beduinischen arabischen Stämme, kamen in 6. Jh. v. Chr. ins Gebiet biblischen Edoms und gründeten hier ein umfangreiches Königsreich, das sich am Politik- und Kulturleben des Vorderen Orients in der Jahrhunderten vor und nach der Zeitwende beteiligte. Im Kontakt mit aramäischer Bevölkerung, mit Griechen und Römern und durch Wechsel vom nomadischen zum sesshaften Leben entwickelten sie einen mächtigen Staat mit einzigartiger Kultur und spezifischer Religion.

Die Religionsvorstellungen und Kulthandlungen der Nabatäer stammten aus polytheistischer Tradition der vorislamischen Araber und wurden durch den Einfluß der aramäischen, ägyptischen und hellenistischen Religionstradition verwandelt. In der Frühgeschichte der nabatäischen Religion spielten die Hauptrolle Stammes-

götter, die tradiert wurden und vor allem den astralen, vegetativen oder Schutzcharakter hatten. Die arabischen Wurzeln sind bei den nabatäischen Gottheiten Duschara, al-‘Uzza, Allat, Manat, Schai al-Qaum und Alkutba gut sichtbar, wie ihre Namen beweisen, die eher als Epithet zu verstehen sind.

Im klassischen Zeitraum der nabatäischen Geschichte wurden die Gottheiten der großen Territorialexpansion des Nabatäischen Königstums wegen mit anderen Göttern des alten Vorderen Orients konfrontiert. Die Nabatäer nahmen die fremden Religionsvorstellungen mit einer Leichtigkeit an und integrierten sie in das eigenen Religionssystem. Man kann vom Synkretismus auf Element-Ebene sprechen (nach U. Berner, Synkretismus. *Handbuch religionswissenschaftlicher Grundbegriffe*. Bd. 5, s. 143-151), d. h. das nabatäische und das hellenistische Religionssystem wurden zu einer vereinigt, während die einzelnen Elemente dieser Religionen erhalten geblieben und zueinander in Beziehung gesetzt wurden. Diese religiöse Toleranz war einerseits ein nabatäischer Charakterzug, andererseits eine politische Absicht

nabatäischen Königshofes, der das ursprünglich beduinische Volk als zivilisiert und weltgeöffnet zeigen wollte.

Der starke hellenistische Einfluß auf Religion, Kultur, Staatsordnung und Wirtschaft erreichte seinen Höhepunkt in der Regierungszeit der letzten nabatäischen Könige, die der Behauptung ihrer Unabhängigkeit wegen viele politische und religiöse Zugeständnisse dem mächtigen Römerreich gegenüber machen mussten. Eine Ausnahme war die Religionspolitik Königs Rabilos II., die es zum Ziel hatte, die nationalen, nabatäischen Elemente gegenüber den erstarkten hellenistischen Komponente durchzusetzen. Nach dem Tod Rabilos II. wurde das Nabatäische Königstum vom Römerreich anektiert und das nabatäische Religionssystem verschmelzte mit der Mehrheitsreligion der römischen Ostprovinz. Laut Berner handelt es sich um der Synkretismus auf System-Ebene, d. h. ins nabatäische Religionssystem wurden einzelne Elemente des hellenistischen Religionssystems angenommen und wurden mit eigenen Elementen unlösbar verbunden.

Trotz der dominanten Umgebung wurden die Nabatäer immer in der Lage, ihre eigenen Religionsvor-

stellungen und Kulthandlungen zu behalten. Der nabatäische Staatsgott Duschara oder die Göttin Allat wurden in der Inschriften aus aller Zeit der nabatäischen Geschichte erwähnt und noch lange nach dem Untergang des Nabatäischen Reiches verehrt. Die Kulthandlungen wiesen die ganze Zeit über die traditionell arabischen Elemente auf, obwohl auch hellenistische Kultpraxis integriert wurde. Als Beispiel kann die Verehrung der nabatäischen Götter in Form von anikonischen Betylen dienen.

Auf die nabatäische Fähigkeit, die fremden Kultur- und Religionselemente leicht anzunehmen und ins eigene System einzugliedern, knüpften die christlichen Missionäre an und Nabatäa wurde schnell christianisiert. Die alten nabatäischen Städte erlebten als christliche Pilgerstätte eine neue Blütezeit. Erst mit der Muslimexpansion verschwindet völlig die Kenntnis von nabatäischer Religion und Nabatäer selbst.

BIBLIOGRAFICKÁ IDENTIFIKACE

Náboženské představy a praktiky Nabatejců v sobě spojují původní předislámskou arabskou tradici s náboženskou tradicí asimilovaného aramejského obyvatelstva a s helénistickým náboženstvím Předního Východu. Hlavní nabatejský bůh byl Dúšará, jeho ženskými protějšky byly al-‘Uzzá a Allát. Tato původně arabská vegetativní a astrální božstva byla nejčastěji uctívána anikonicky, tzn. ve formě kamenných bétylů. Pod patronací králů přejímají nabatejská božstva vlastnosti, funkce a atributy řeckých božstev.

Nabataean religion is a kind of synthesis of pre-Islamic Arabian polytheistic tradition merged together with religious aspects of Aramaic population and helenistic religious imagination and ideas of the ancient Middle East. The highest God of Nabateans is *Dushara* and his female partners were *al-‘Uzza* and *Allat*. Those Arabian astral deities were worshipped in *aniconic* way, it means, in shape of standing stones, so called *betyls*. Some charac-

ters and functions of Greek Gods were attributed to the nabataean deities during the reign of various Nabataean kings.

Klíčová slova

Nabatejci

předislámské arabské náboženství

helénistické náboženství

Dúšará

al-‘Uzzá

Allát

anikonismus

bétyl

Nabataeans

pre-Islamic Arabian religion

Hellenistic religion

Dushara

al-‘Uzza

Allat

aniconism

betyl